

ARVUSTUS

Igor Kopõtin, *Rahvuse kool: Eesti rahvusarmee ja vähemusrahvused aastatel 1918–1940* (Tartu: Rahvusarhiiv, 2020), 631 lk, ISBN: 978-9949-630-07-3.

2020. aasta suve hakul ilmus Rahvusarhiivi sarja “Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost” üheksanda raamatuna Igor Kopõtini monograafia “Rahvuse kool: Eesti rahvusarmee ja vähemusrahvused aastatel 1918–1940”. Mahukas raamat põhineb autori 2018. aastal Tallinna Ülikoolis kaitstud doktoritööl “Rahvuslus ja lojaalsus Eesti sõjaväes aastatel 1918–1940 vähemusrahvuste näitel”. Hoolimata mõnevõrra erinevatest pealkirjadest ei ole uurimuse lähtealused, fookus ja sõnastatud uurimisküsimused käsikirja revideerimisel märkimisväärselt muutunud; küll aga on muudetud ülesehitust, tehtud mitmeid sisulisi täiendusi, ent samas ka mitmeid kärpeid ja loobutud lisamaterjalist.

Vaieldamatult on tegemist põhjaliku raamatuga, mis pakub rohkelt seni teadmata infot ning uudse vaate Eesti sõjaväe ajaloole. Sellise tulemuse saavutamisele on kaasa aidanud mitmekesisele allikmaterjalile tuginemine. Analüüsitud on muu hulgas sõjaväe juhtkonna ja üksuste dokumentatsiooni, aruandlust ja kirjavahetust; peamiselt ajakirjas Sõdur, aga mujalgi avaldatud arvamused ja artiklid ja mitmesuguseid trükiseid; vähemal määral on kasutatud leidnud ka omaaegsed ajakirjandusväljaanded, mälestused ja ilukirjandusteosed. On meeldiv tõdeda, et autor on püüdnud ennast huvitavatele küsimustele vastuseid leida võimalikult laiast allikate ringist ega ole takerdunud ühe-kahe allikaliigi süvaanalüüsi, mis niivõrd mahuka raamatu puhul oleks üldistuste tegemisel kahtlemata piiravaks osutunud.

Mitmekülgsede allikate kasutuse on tinginud teose laiahaardelised ja ambitsioonikad eesmärgid. Raamatu laiem eesmärk on selgitada vähemusrahvustega seotud lojaalsusküsimusi Eesti sõjaväes, mida käsitletakse sõjaväe sisemist korraldust suunanud riigirahvosluse kontekstis. Sõnastatud uurimisküsimused lubavad lugejal oodata, et teema avatakse ühest küljest

ideeliste, aga teisest küljest ka sõjaväe igapäevaeluliste aspektide kaudu. Põhimõtteliselt saab see ootus ka täidetud – kumbagi poolt tutvustatakse lugejale üsna detailselt. Samas tekitab ainuüksi sissejuhatuse lugemine kahtluse, et ette võetud uurimistöö eesmärgid on ehk natuke liiga laialivalguvad selleks, et teosest lõpuks ühtne loomulik tervik kujundada. Mida lõpu poole, seda enam saavad need kahtlused ka kinnitust. Ühtede kaante vahele on ära mahtunud mitu suuremat teemat, millest pea igaühe käsitus omaette on küll üksikasjalik ja pakub väärtuslikku uut teadmist, aga teemade tervikuks sidumine on kogu põhjalikkuse juures jäänud nõrgaks.

Alateemade üksteisest eraldumist ning teksti killustumist üksiknäidete ja sündmuste lõdvalt seotud kirjeldusteks soosib raamatu ülesehitus, mis ei juhi lugejat loomulikult ja loogiliselt moel lõppjärgelduste suunas. Kuuest peatükist esimesed kaks loovad eelkõige tausta, pakkudes Eesti sõjaväe olukorra mõistmiseks vajalikku ajalist ja geopoliitilist konteksti. Tegemist on peatükkidega, mida on võrreldes varasema doktoritööga märkimisväärselt laiendatud, kusjuures eriti suurt tähelepanu on pööratud Poolas ja Lätis toimunud arengutele. Mis puudutab neid kahte riiki, siis on raamatu algusse koondatud doktoritöö peatükkide lõpuosad, milles oli võrreldud Poola, Läti ja Eesti sõjaväekorraldust. Sel moel teksti koondamise käigus on ühtlasi tehtud arvukalt tänuväärseid täiendusi. Paraku on aga lõpptulemusena riikidevahelised võrdlused raamatust täielikult kaotatud. Selline lahendus on ebaõnnestunud paralleele otsiva lugeja jaoks, kes on sunnitud omama eriliselt head mälu või liikuma pidevalt peatükkide vahel edasi-tagasi.

Raamat jaguneb tinglikult kaheks suuremaks osaks, millest esimesed kolm on pigem kronoloogiliselt, kolm viimast aga teemakeskselt üles ehitatud. Kahe osa piiriks võib pidada nappi neljandat peatükki, mis sisaldab statistilist ülevaadet. Põhimõtteliselt ei ole selline vastandlike lähenemiste kombineerimine raamatu struktureerimisel küll alati vale, ent siiski tekib küsimus, kas ei oleks ühtlasema ülesehituse puhul ka tulemus loogilisem ja argumentatsioon selgem olnud. Mõistetav on aga, et sellise tulemuse saavutamise eeldanuks toimetamise käigus äärmiselt ajamahukat tervete suurte tekstiosade ümberpaigutamist ja täiesti uute mõttekäikude esitamist, millest oleks tõenäoliselt teadlikult loobutud ka mahukate muutuste vajaduse tajumisel.

Lisaks mitte kõige õnnestunumale ülesehitusele muudab teksti fragmenteerimiseks ning tulemused nõrgalt hoomatavaks allikmaterjali käsitlemine. Allikatest leitud infokilde on küll võrdlemisi loogiliselt moel tervikpildiks ühendatud, ent nende analüütilisem ja sünteesivam käsitlemine võinuks

aidata raamatu sisulist kvaliteeti, üldistusastet ja veenvust märkimisväärselt tõsta. Hästi ilmestab seda viies, rahvuslust puudutav peatükk, kus on eraldi vaadeldud kõrgemate ohvitseride arvamused ja sõjaväe "kultuuriselgitustööd". Kummastki saab seejuures rahuldava ülevaate, ent ideelise tausta ja tegeliku elu omavahel seostamine pelgalt ülevaate andmise kõrval ei ole sel tasemel, kui allikate potentsiaali silmas pidades võinuks olla. Põhjalikuma ja süsteemsema arvamused, õppeprogrammide ja aruannete võrdlusega joonistunuks selgemalt välja vastused küsimustele, millised ideed olid rohkem või vähem levinud, millised neist leidsid reaalselt rakendust ja kas põhjuseks oli nende ideede populaarsus või pigem objektiivsed olud, mis soosisid teatud valikuid. Lugejani jõudnud tulemus jätab aga paratamatult poole rehkenduse mulje, sundides teda ühtlasi nähtuste olemuse ja põhjuste mõistmiseks analüüsi ja järelduste tegemise ise ette võtma.

Küsitav on ka teoreetiline lähenemine uurimisainesele. Autor on küll tänuväärset võrreldes doktoritööga teooriaosa mahtu märgatavalt vähendanud, pidades silmas, et uurimuse sisupeatükid tuginevad suuresti märksa elulähedasemalt klassikalisele allikakriitikale. Võib-olla oleks raamat aga lõppkokkuvõttes märksa veenvamana mõjunud täiesti ilma teooriateta, kui võrdlused tugineda teoreetilisele raamistikule ei ole lasknud autoril uuritavatele allikatele täielikult eelarvamusteta ja avatuna läheneda. Raamatu sissejuhatusse kärbetest hoolimata jõudnud teoreetilistest lähtekohtadest on seejuures kõige küsitavam sõjaväe sisemise korralduse ja rahvusluse kujutamise eesmärgina omaette ning sellest tulenevalt sõjaväe juhtkonna motiivide taandamine *status quo* säilitamisele ja võimu taastootmisele. Siinkohal tahaks küll küsida, kas ei tule kõige selle kõrval arvesse ka väike võimalus, et sõjaväele iseloomulikud hierarhia ja tseremoniaalsus võisid sõjas edukalt toimimiseks ka tegelikult vajalikuks osutada ning rahvuslus kui ideoloogia võiks ehk olla kujunenud ühiskonna loomuliku iseorganiseerumise teel, vastavalt oludele arenedes ja teisenedes ega ole seega pelgalt üksikute kõrgetel ametikohtadel olevate isikute monoliitne eesmärk. Kaheldav on enamus- ja vähemusrahvuste vaikumise mõtestamine üksteisest hermeetiliselt eraldatud ja pidevas konfliktis olevate inimrühmadena, millele on omakorda üles ehitatud eeldus, et vähemusrahvuste esindajad olid juba ainuüksi oma vähemustaatuses tulenevalt põhimõtteliselt vähem lojaalsed ja vähem motiveeritud riiki teenima. Paistab, et seda teesi on püütud raamatus korduvalt tõestada, ehkki allikates avalduvad andmed nii kindlat väidet väga edukalt ei kannu. Lõppkokkuvõttes on konkreetsetes olukordades määravad ikkagi inimeste personaalsed valikud, mitte niivõrd

nende grupikuuluvus, ja õigupoolest ilmneb see tõik ka raamatus lahatud näidisjuhtumitest, jäädes paraku küll konkreetse järeldusena sõnastamata.

Mõned näited ilmestavad hästi vastuolulise ja kummalisena mõjuvat tulemust, mis kaasneb teabe tõlgendamisega etteantud teoreetilistes raamides. Üheks silmatorkavamaks näiteks on järeldus, et ajateenijad võeti sõjaväkke “puhaste lehtedena”, keda alles hakati lojaalseks massiks vormima (lk 371). Ometi on sellele väitele eelnenud lehekülgedel korduvalt esile toodud, kuidas eeskirjade järgi tuli “kultuurselgitustöö” korraldamisel arvestada sõdurite individuaalsete eripäradega (nt lk 296–297). Ka riigikeele kasutamise nõuet oleks võinud märksa enam seostada praktiliste vajadustega ja mitte võtta keelenõudeid vaid rahvusliku ideoloogia taastootmise vahendina (lk 541). On ju eespool Austria-Ungari näitel ilmekalt kirjeldatud, kuidas mitmekeelne armee sõjaolukorras väga edukalt ei toimunud (lk 41–42). Iseenesestmõistetavalt on vähemusrahvuste esindajate väejooksude peamise põhjusena esile tõstetud nende madalat lojaalsust ja motivatsiooni puudumist (lk 528), ehkki sellele järeldusele eelnenud lehekülgedel mõjuvad hoopis veenvama ja tõenäolisemana sotsiaalsed ja majanduslikud motiivid (lk 524–525, 528), mis ei puudutanud ainult vähemusrahvusi. Riigi lojaalsusootust ei peaks samuti võtma kui rahvuslusest tulenevat omaette eesmärki, nagu selgitatakse kokkuvõttes mitme lehekülje ulatuses, vaid eelkõige kui puhkeda võiva sõja korral fundamentaalse tähtsusega tegurit. Seda nüansi on aga millegipärast mainitud vaid ühes lõigus möödaminnes ja lakooniliselt (lk 543), lojaalsusküsimust julgeolekuriskidega ühemõtteliselt ja selgelt seostamata.

Paistab, et autor on juba uurimisülesannet püstitades ja allikaid otsides keskendunud alateadlikult vastuoludele, konfliktidele ning sõjaväes esinenud väärnähtustele nagu alkoholism, hasartmängud ja väejooksud. Nii on kõrvale jäänud igav igapäevaelu, kui asjad toimivad ettenähtud moel, ning maalitud tumedates toonides pilt, millel edukalt toimivale süsteemile ruumi pole. Nii ühekülgne vaade sunnib pöörama pilgu juhtumikirjelduste allikate poole: kirjavahetus, aruanded ja juurdlusmaterjal on allikad, mille kaudu nende loojad soovisid väga tõenäoliselt mingit kindlat eesmärki saavutada. Seega on täiesti mõeldav, et tekstides esineb liialdusi, eksitavalt reljeefset sõnakasutust ning võib-olla koguni valeväiteid. Kui üldjuhul mõjuvad esitatud kirjeldused sellegipoolest vähemasti mingil määral usutavana, siis ülimalt kahtlane paistab näide mingis väeosas väidetavalt supi sisse keedetud hiirest, mis olevat ajateenijates pahameelt tekitanud (lk 444). Selle “isutekitaja” juures oleks aga õige aeg peatuda ja küsida, mis kõigil taolistel näidetest üldse vähemusrahvustega pistmist peaks

olema. Kas see, kui sõjaväes oli midagi valesti, mõjutas vähemusrahvuste esindajate meelsust kuidagi rohkem või teisiti kui eestlaste oma? Vastust sellele küsimusele raamatust ei leia.

Laialivalgustus ja algsetest eesmärkidest kõrvalekaldumine on osaliselt ehk seotud ka asjaoluga, et uurimisobjekt, milleks raamatu sissejuhatusest lähtudes peaks justkui olema Eesti sõjaväes teeninud vähemusrahvused, on jäänud selgelt piiritlemata ega ole keskendunud ainult vähemusrahvuste esindajatega seotud juhtumitele. Tõsi küll, sel juhul jäänuks paljud raamatusse haaratud teemad üldse välja, kuivõrd vaid vähemusrahvustega seonduvat materjali ei leidu arhiivides piisavalt. Võib-olla poleks selline temaatiline kitsendamine üldse kahjuks tulnud. Kindlasti ei oleks üleliigne olnud vähemusrahvuse mõiste selge defineerimine ning seejärel, vastavalt definitsioonile, konkreetsete isikute ringi ja arvu paika panemine. Raamatu neljas peatükk, mis võinuks seda eesmärki täita, on jäänud aga pettumust tekitavalt napiks ning tugineb senisele uurimisseisule ja arhiividest leitud juhuslikele statistilistele andmetele. Selge vastuseta jäävad näiteks järgmised küsimused: kui palju ja milliste rahvuste esindajaid eri väeliikides Eesti sõjaväe teenistuses oli, mis aastmed neil olid ning, mis kõige olulisem, millised olid toona kehtinud rahvuse määramise kriteeriumid ja millised on autori enda rakendatud kriteeriumid.

Terminoloogilised küsimused on kaugel triviaalsusest, eriti pidades silmas asjaolu, et alates 1934. aasta sügisest loeti rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadusega ametlikult vähemusrahvusteks ainult need rahvused, kes vastasid kultuuroromavalitsuse seaduses sõnastatud tingimustele: sakslased, venelased, rootslased ja rahvused, keda oli enam kui 3000 esindajat. Niisiis, 1934. aastast said ka sõjaväeteenistuses olnud isikute rahvustena fikseeritud olla ainult seaduses sõnastatud tunnustele vastavad rahvused. Samal ajal loeti eelnevalt nimetatud vähemusrahvuste hulka kuuluvaks kõik need isikud, kes kuulusid vastavasse kultuuroromavalitsusse, olenemata nende päritolust või sellest, kelleks nad ennast ise pidasid. Need nüansid tähendavad ühtlasi, et sõjaväe ametlik rahvuslik koosseis oli vähemasti alates 1934. aastast kujundatud eelkõige rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadusest ja hoopis vähem asjaosaliste enesemääratlusest. Raamatus on seda seadust küll mainitud (lk 469–470), mis näitab, et autor oli kirjutades sellest teadlik, ent seaduse tähtsusele pole ta sügavamalt tähelepanu pööranud ega püüdnud vastuseid leida küsimusele, kas ja mil määral see seadus sõjaväe dokumentatsioonist avalduvale sõjaväelaste rahvuslikule koosseisule mõju avaldas.

Näib, et autor on uuritavate isikute rahvuskuuluvust hinnanud minigisuguse vaikimisi iseenesestmõistetavusega, mille aluseid ei ole ehk isegi selgeks mõelnud, rääkimata nende selgest sõnastamisest. Seda iseloomustab suurepäraselt 393. leheküljel joonealuses märkuses esitatud lakooniline ja selgituseta tõdemus, et “eestlasena esitles end vähemalt kolm venelast ja üks sakslane”. Selline lähenemine ei haaku väga hästi ilmse faktiga, et mistahes allikates sisalduv teave konkreetse isiku rahvuse kohta ei pruugi olla kooskõlas tema enesemääratlusega. Raamatust ei jää silma ainsatki katset sellele probleemile lahendust leida, mistõttu mõjuvad nii statistilised andmed kui ka väited rahvusrühmade kohta ebaveenvatena. Näiteks tõdemust, et baltisakslaste “rahvuslik enesepilt” oli tugevam, mistõttu nad ei läinud kaasa nimede eestistamisega ega formaalse rahvuskuuluvuse muutmise (lk 213–314), ei saa kindlasti täpseks pidada. Nimelt ei kuulunud baltisakslaste hulka ainult aadlipäritolu isikud, kelle kindla identiteedi aluseks oli esmajoonel seisuseteadvus, vaid nende seas leidis väga mitmekesise taustaga, ka eesti päritolu esivanematega, aga mitmendat põlve saksastunud inimesi. Eriti just viimaste puhul võib eeldada, et sõjaväe juhtkond püüdis saavutada seda, et nad ennast “uuesti” eestlasteks tunnistasid ja pole põhjust välistada võimalust, et sageli saavutaski.

Küsimus rahvuskuuluvuse muutumisest sel ajal, kui ollakse teenistuses, on jäänud kõrvaliseks samamoodi nagu rahvuse määramise alused, ehkki autor on paratamatult olnud sunnitud mainima üksikjuhtumeid. Selle aspekti põhjalikum käsitlus oleks aga lisaks üldise veenvuse tõstmisele aidanud ehk mingil määral hinnata ka “kultuuriselgitustöö” efektiivsust. On üsna loomulik oletada, et inimesed, kelle enesemääratlus ei olnud ühemõtteliselt selge, olid altimad ennast sõjaväeteenistuses viibides eestlasteks tunnistama, mis omakorda vihjaks sõjaväe võimalikele mõjudele. Seda hüpoteesi oleks võimalik kontrollida ainult ohvitseride, sõjakooli aspirantide ja kadettide ning ajateenijate rahvuskuuluvuse muutuste süsteemse analüüsi abil, mis on tänu vajalike allikate olemasolule ka põhimõtteliselt teostatav, ehkki puudub siinses raamatus.

Kuna autor on rahvuse määramise küsimusele lähenenud pealiskaudselt, on ebatäpsed või vähemasti kaheldavad ka mitmed üksikväited, millest siinkohal saagu mainitud mõned silmatorkavamad. Raamatu autor annab mõista, et ohvitserkonna rahvusliku koosseisu hindamine on keeruline, kuna ohvitseride rahvuse kohta statistikat ei koostatud (lk 209). Tegelikuses pole aga põhjust ainult olemasolevale statistikale lootma jääda, vaid võtta ette ohvitseride teenistuslehed ja nende põhjal vastav statistika ise koostada. 1922. aastast pärit dokumendile tuginev väide, et ohvitseride

rahvust tuli määrata nende endi ütluse järgi (lk 267), mõjub kahtlasena, pidades silmas, et rahvus oli 1920. aastatel kantud isikutunnistustesse ning arvukad sõjaväelasi puudutanud isikutunnistusel rahvusmärke muutmise juhtumid lasevad arvata, et isikutunnistused olid ka sõjaväes rahvuse määramisel peamiseks aluseks. Samal põhjusel ei saa täielikult korrektseks pidada väidet, et rahvuse määramine muutus kohustuslikuks alates 1934. aastast (lk 216). Kindlasti ei pandud aga alates 1934. aastast ajateenijate rahvust kirja nende endi ütluse alusel, nagu väidetakse samal leheküljel, vaid rahvuse määramine pidi toimuma samal aastal vastu võetud rahvusse kuuluvuse aluste määramise seaduse alusel. Erandiks olid juhtumid, kui ajateenija soovis ennast eestlaseks pidada, ent ka sel juhul oli vajalik sise-ministeeriumist vastav tõend küsida.

Lõpuks võib aga siiski tõdeda, et raamatust saab võrdlemisi rahuldava tervikpildi seni vaid vähest tähelepanu pälvinud teema kohta. Teksti kaootilisusest ja kohatisest ebaeenvusest hoolimata püsib see siiski üsna edukalt “rahvusluse” ja “lojaalsuse” mõistetest kujundatud raamides ega ole täiesti lootusetult kõrvalistesse detailidesse ja mõttekäikudesse takerdunud. Niisiis ei saa lõpptulemust kindlasti ebaõnnestumiseks pidada. Lugejale, kes soovib teemaga lähemalt tutvuda, ei saa seejuures vihjena märkimata jätta, et võttes teose paralleelselt ette autori doktoritööga on võimalik saada märksa põhjalikum ülevaade, kui vaid raamatuga piirdumisel.

TRIIN TARK

